

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	13/1	2019	83-100
----------------------------	------	------	--------

HİTİTÇE METİNLERDE GEÇEN BAZI YEREL ŞARKICILAR ÜZERİNE

Gülgüney MASALCI ŞAHİN*
ORCID: 0000-0003-2692-874X

Makale Bilgisi

Başvuru: 14 Nisan 2019

Kabul: 23 Mayıs 2019

Article Info

Received: April 14, 2019

Accepted: May 23, 2019

Öz

Hititlerde müzik icrasında en çok kullanılan enstrümanlardan biri insan sesi olmuştur. Hititçe belgelerde geçen müzisyenler arasında şarkı söyleyen pek çok görevli görülmektedir. Çeşitli sazlar seslendiren ve törendeki durumuna göre sesini de kullanan müzisyenler bunlardandır. Bununla birlikte, esas görevi şarkı söylemek olan pek çok müzisyen de kaydedilmiştir. Bazı kentlerin kendi bünyelerinde koroları vardır. Çalışmada bu kentler ve yerel şarkıcılar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Hititler, çivi yazılı tabletler, müzik, şarkı, yerel şarkıcılar.*

* Dr. Öğretim Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. ggmasalci@gmail.com.

Abstract***On Some Local Singers in Hittite Texts***

One of the most used instruments in performing music in the Hittites was human voice. There were many officers who sang among the musicians in the Hittite documents. These were the musicians who played a variety of musical instruments and used their voices in accordance with their place in the ceremony. On the other hand, many musicians whose main job was only singing were also recorded. Some cities had their own constructions. This study will focus on these cities and local singers.

Key Words: *Hittites, cuneiform tablets, music, song, singers.*

Hititlerde müzik, dini törenlerin baş eşlikçilerinden biridir. Özellikle tanrılar için kutlanan bayram törenlerinde, birçok müzisyenin katılımıyla müzik icrası gerçekleştirilmektedir. Hititçe metinler incelendiğinde, müzik ve dansa dair folkloristik açıdan kıymetli bilgiler edinilebilmekte; Anadolu'nun en eski kavmi olan Hattilerin neşeli oyunlara ilgisi olduğu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşamış olan Hurrilerin daha çok ağıt ve ilahileri dağarcıklarına aldıkları ve Hititlerin ise savaş oyunları, akrobasi ve yabancı kökenli müziklerden hoşlandıkları anlaşılmaktadır¹.

Telli, vurmali ve üflemeli çalgıların seslendirilmesiyle yapılan müzik icrası yanında kullanılan bir diğer enstrüman ise insan sesi olmuştur. Bir ya da daha fazla çalgının eşlik etmesiyle ya da sadece insan sesi kullanılarak şarkı ve ilahiler seslendirilmektedir.

Şarkı söylemek anlamına gelen Sumerce SÌR (Akadcası ZAMĀRU) ya da Hititçe *işhamai-* sözcükleri kullanılmaktadır². Şarkıcı ya da müzisyen olarak yine Sumerce bir sözcük karşımıza çıkmaktadır: LÚ/MUNUS SÌR; Hititçe olarak, şarkı söylemek sözünden türetilen *işhamatalla-* sözcüğü bilinmektedir. Bir diğer şarkıcı ya da müzisyen olarak tanımlanan kimse ise LÚNAR'dır. Bu

¹ Ahmet Ünal, Çivi Yazılı Kaynaklara Göre Hititler'de ve Çağdaş Eski Anadolu Toplumlarında Müzik, Dans, Eğlence ve Akrobatik Oyunlar, *I. Uluslararası Tarihte Anadolu Müziği ve Çalgıları Sempozyumu*, Ankara 2004, 99-100.

² Johannes Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg 1952, 85, 292; Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem wortschatz der Nachbarsprachen* Innsbruck 2001, 63; Ahmet Ünal, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg 2007, 267.

kimseler dışında pek çok müzisyen şarkı söylemek üzere görevlendirilmiştir³. LÚNAR, müzisyen/şarkıcıların hangi dilde ya da hangi kentlerden olduklarına dair doğrudan bilgi edinebilmekteyiz. Buna göre LÚNAR URU Hatti, URU Hurri, URU Pabilli, URU Luili, Palaumnili şeklinde hem farklı dilleri hem de bölgeleri ihtiva eden çıkarımlar yapılabilmektedir⁴.

Kadın şarkıcıların (MUNUS SİR) listelendiği bir belgede, şarkıcıların hangi ileri gelenlerin himayesinde olduğu ya da hangi kentlerin kişileri olduğu, kaçır kişi oldukları gibi bilgiler mevcuttur⁵. Bu listeye göre *Katapa*⁶ (çeşitli kimselerin himayesinde 5 kadın şarkıcı, müstahkem mevkiinden 25 kadın şarkıcı), *Salma*⁷ (müstahkem mevkiinden 22 kadın şarkıcı), *Kartapağa*⁸ (müstahkem mevkiinden 15 kadın şarkıcı), *Parşananhila*⁹ (kentten sekiz ve müstahkem mevkiinden 21 kadın şarkıcı), *Tahurpa*¹⁰ (15 kadın şarkıcı), *Uluşna*¹¹ (müstahkem mevkiinden

³ Bkz. Stefano de Martino, "Song and Singing in Hittite Literary Evidence", Hickmann, E., A.D. Kilmer ve R. Eichmann (Eds.) *Studien zur Musikarchäologie III*, Rahden/ Westf.: Verlag Marie Leidorf 2002, 623-629.

⁴ Franca Pecchioli Daddi, *Mestieri Professioni E Dignità Nell'Anatolia Ittita*, Roma 1982, 339-343.

⁵ HT 2, KBo 2.31.

⁶ Bazı lokalizasyon önerileri şöyledir: Alaca ya da Mecitözü ile Sorgun arası teklifi için Goetze, *Kulturgeschichte Des Alten Orients- Kleinasien*, München 1957; Küçük Köhne için bkz. John Garstang- O.R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959, 13; Salur Höyük için bkz. Gorny R. L., "2002-2005 Yılları Arasında Çadır Höyük'te Düzenlenen Arkeolojik Kazı Çalışmaları: İkinci Bin Yerleşimleri- The Excavation Seasons at Çadır Höyük: The Second Millennium Settlements" *İdol-Arkeologlar Derneği Dergisi*, Sayı: 10, 2006: 8-23 ,11; Ortaköy'ün güneyinde Çekerek= Zuliya havzasında aranması için bkz. M. Forlanini, "The Central Provinces of Hatti: an Updating", in: K. Strobel (ed.), *New Perspectives on the Historical Geography and Topography of Anatolia in the II and I Millennium B.C. EOTHEN* 16 : 145-188. 2008, 152; Tumbul Höyük için bkz. Özlem Sir Gavaz, *A New Contribution to the Hittite Historical Geography: Pertaining to the Location of an Important Cult Centre Katapa*, Atiner Conference Paper Series No: HIS2013-0806 Atina 2013. Ayrıca bkz. Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte (RGTC 6)*, Wiesbaden 1978: 197-201; del Monte, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement (RGTC 6/2)*, Wiesbaden 1992: 75.

⁷ Bkz. Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC 6*, 335; del Monte, *RGTC 6/2*, 135.

⁸ Genellikle *Katapa* ve *Şalampa* kentleriyle birlikte geçmektedir. Bkz. Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC 6*, 183-185; del Monte, *RGTC 6/2*, 67.

⁹ Bkz. Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC 6*, 1978: 307; Giuseppe del Monte, *RGTC 6/2*, 122.

¹⁰ Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC 6*, 1978: 380-381; Giuseppe del Monte, *RGTC 6/2*, 153. Ayrıca *Tahurpa-Eskiyapar* eşitliği için bkz. Özlem Sir Gavaz, "Hitit Merasim Gezilerin Üç Önemli Merkez: Hattuşa- Tahurpa- Arinna", *2.Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Çorum, 2012, s.123-130: 128.

¹¹ Bkz. Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC 6*: 453-454; Giuseppe del Monte, *RGTC 6/2*: 178.

16 kadın şarkıcı), *Ankuwa*¹² (5 kadın şarkıcı), *Paşdu*¹³ (bu kentteki *Tiwattaşarpi* adındaki erkek şahsın himayesinde 3 kadın şarkıcı) ve *Kukuwawa*¹⁴ (27 kadın şarkıcı), *Tişşuwa* (altı kadın şarkıcı), *Dunna* (8 kadın şarkıcı) kentleri ve onların küçük kasabalarından kadın şarkıcılar bulunmaktadır.

Sumerce genç kız anlamına gelen ^{MUNUS}KI.SIKIL¹⁵ isimli kadınlardan oluşan toplulukların adı da çeşitli kentlerin adı ile zikredilmektedir. Bunlar, *Zippalanda*¹⁶, *Tutul*¹⁷ ve *Kaşha*¹⁸ kentleridir.

Bir diğer şarkıcı kadın topluluğu Hatti kökenli olan ^{MUNUS}*zintuhi*¹⁹, *zintuhi* kadınlardır. Bazı araştırmacılar ^{MUNUS}KI.SIKIL ile eş tutmakta²⁰ kimisi ise ^{MUNUS}KI.SIKIL'den daha yüksek mertebede olduğunu vurgulamaktadır²¹. *zintuhi* görevlilerinin pek çok kentin sarayının ve üst düzey kimselerinin himayesinde olması KI.SIKIL görevlilerinden farklı bir statüde olabileceğini düşündürmektedir. *zintuhi* kadınlara ait liste²² aynı yukarıda sözü geçen ^{MUNUS}SİR, kadın şarkıcıların listesi gibidir. Büyük şehirler ve onların altındaki küçük yerleşimlerde yer alan sarayların *zintuhi* görevlileri çoğunlukla isimleri de kaydedilerek sıralanmaktadır; buradaki büyük şehirler şunlardır: *Kalpaşşanağhila*²³, *Kartapağa*²⁴, *Tauniya*²⁵.

¹² Bkz. Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 19- 23; Giuseppe del Monte, *RGTC* 6/2 1992: 6-7.

¹³ Bkz. Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 309.

¹⁴ Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 217; Giuseppe del Monte, 1992: 82.

¹⁵ Bkz. Pecchioli Daddi, Mestieri, ; Liu Jian, "Hittite Women Singers: ^{MUNUS}*zintuhi* ^{MUNUS}KI.SIKIL", *Journal of Ancient Civilizations* 9 (1994): 82-94.

¹⁶ KBo 23.103 i 4-5, Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 505 vd.

¹⁷ KBo 26.82 st. 7, Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 446.

¹⁸ KUB 53.4 iv 28', KUB 53. 6+7 öy.III 22', Bo 2819 ii 18' Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 187.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Franca Pecchioli Daddi, Mestieri 401- 407; Liu Jian, "Hittite Women Singers: ^{MUNUS}*zintuhi* ^{MUNUS}KI.SIKIL", *Journal of Ancient Civilizations* 9 1994.: 82-94; Ian Rutherford, "The Song of Zintuhis. Choral and ritual in Anatolia and Greece", *Anatolian Interfaces. Hittites, Greeks and Their Neighbours*, (Ed. B.J. Collins, M.R. Bachvarova, I.C. Rutherford), Atlanta 2007: 73-84; Rukiye Akdoğan, "Boğazköy' den Yayınlanmamış Bir Hititçe Tablet (Bo 3891) ve *zintuhi*-Kadınları", *Kubaba Arkeoloji-Sanat Tarihi- Tarih Dergisi*, İzmir 2016: 53-63.

²⁰ Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem wortschatz der Nachbarsprachen* Innsbruck, 2001: 208, Ünal, Hititçe Sözlük, 823; Ian Rutherford, "The Songs of the Zintuhis: Chorus and Ritual in Anatolia and Greece", *Anatolian Interfaces – Hittites, Greeks and Their Neighbours* (Ed. Billie Jean Collins, Mary R. Bachvarova, Ian Rutherford), Oxford 2008.

²¹ Liu Jian, "Hittite Women Singers: ^{MUNUS}*zintuhi* ^{MUNUS}KI.SIKIL", 93.

²² KBo 10.10.

²³ KBo 10.10 iv 7.

²⁴ Bkz. dn.7

²⁵ Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 416-418; Giuseppe del Monte, *RGTC* 6/2, 6-7.

nuntariyašhaš bayramına ait bir metinde ise Hatti dilinde şarkılar söyleyen *zintuhi* kadınlarının *Tahurpa*²⁶ kentinden olduğu kaydedilmiştir.

Şarkıcı olarak adlandırılmadan doğrudan bir kentin adıyla geçen topluluklar ya da müzikal dil ile söylenecek olursa korolar da bulunmaktadır. Bu kimselerin koro olduğunu toplu halde özellikle de bayram törenlerinde şarkı söylemelerinden anlamaktayız. Çivi yazılı belgelere göre pek çok kentin yerel şarkıcıları bulunmaktadır. Pek çoğu Hatti kökenli olmakla beraber farklı dillerde şarkı seslendirenler de bulunmaktadır. Bunlardan ilk sözünü edeceğimiz Anunuwa/ Anunumiya kenti olacaktır.

Anunuwa/ Anunumiya

Bazı kentlerin Hatti kökenli olduğunu buralarda Hattice şarkı seslendirildiğini anlıyoruz. Bu kent belgelerinde *Anunumi*, *Anunumni* şeklinde de kaydedilmiştir²⁷. Kentin korolarının erkeklerden oluştuğunu LÜ^{MEŠ}_{URU} Anunuwa/, “Anunuwalı/Anunumiyalı erkekler” tanımlamasından anlamaktayız.

Ay bayramına ait (CTH 591) KUB 10. 24 VI numaralı metnin 2’-5’inci satırlarında Hatti dili kullanılarak şarkı söylenmektedir²⁸:

“*taparwašu ekmeğini parçalarlar. Anunumni kenti adamları Hatti kenti dilinde şarkı söyler*”. Burada Hatti dili *hattili* yerine, Hatti kenti dili _{URU}*Hattili* ifadesi kullanılmıştır.

Ele alınacak belgelerden bir diğeri *nuntariyašhaš* bayramı (CTH 626) ile alakalıdır. KBo 22. 220²⁹ ay. 4’: “*Anunumi kenti adamları Hattice şarkı söyler*.”

nuntariyašhaš bayramına ait başka bir metinde şarkılarına mızraklarını vurarak eşlik etmektedirler: KUB 11. 34 IV³⁰ 11-13: “*Anunumi kenti adamları Hattice şarkı söyler. mari’lerini (mızraklarını) vururlar*”.

²⁶ KBo 11.73 i 7’. Tahurpa için bkz. dn.10.

²⁷ Hatti kökenli bu kent için bkz. Giuseppe del Monte-Johann Tischler, RGTC 6, 1978: 24; Giuseppe del Monte, RGTC 6/2, 167.

²⁸ Jörg Klinger, *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht (StBoT 37)*, Wiesbaden, 478-79.

²⁹ Mitsuo Nakamura, *Das hethitische nuntariyašhaš-Fest (PIHANS 94)*, Leiden 2002,212.

³⁰ Bkz. Badalı, *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite, THeth 14/1*, Heidelberg 1991 ,92; KBo 10. 18 (Üstteki satırlardan 11-12 ile aynı); (CTH 626) Badalı a.g.e., 94 7’-9’.

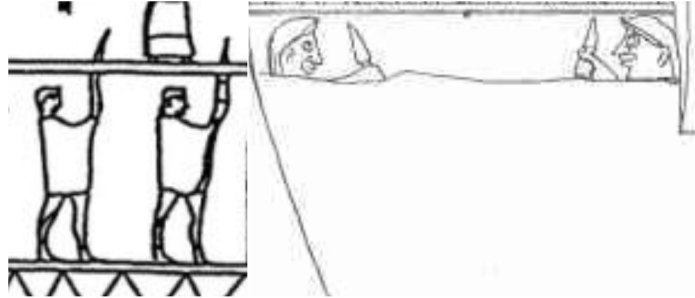
Bir diğer görevli oldukları bayram ise KILAM bayramıdır (CTH 627). KBo 10. 25 VI 12'-16' : “*Arkasından Koruyucu Tanrının şarkıcısı liri çalar. Anunuwa kentinin adamları onların yanında mari'lerini vurarak şarkı söylerler*”.

KILAM bayramına ait başka bir belgede ise lirler eşliğinde şarkı söylemektedirler: KBo 10. 23 VI 1-8³¹: “*Lirleri devamlı çalarlar. Anunumni kenti adamları şöyle şarkı söylerler: ‘..-zu wa_amanniya ..-zizuwattueš ...-nema ...-šailiu’. mari'leri (mızraklarını) devamlı vururlar*”.

Hattice sözlerin bulunduğu kısımlar kırıktır. Lirlerin müziği ve mızrakların ritmiyle sözleri yazılan şarkıyı seslendirmişlerdir.

KBo 10.25 VI 12'-15''te³² liri LÜNAR, şarkıcı/müziyen seslendirmektedir: “*Arkasından Koruyucu Tanrının şarkıcısı/müziyeni liri çalar. Anunuwa kenti adamları birlikte yürürler. mari'lerine vurarak şarkı söylerler.*”

Mızraklı adam sahnelerine İnandık, Hüseyindedede ve Bitik Vazolarında rastlamaktayız. Çivi yazılı belgelerde kayıtlı bayram töreni sahnelerinden kesitler bulabildiğimiz bu kabartmalarda görülen mızraklı adamlar, Anunumi/Anunuwa kenti adamlarını çağrıştırmaktadırlar.

İnandık Vazosuna ait bir parça³³ Bitik Vazosuna ait bir parça³⁴

NIN.DINGIR rahibesi ile ilgili bayram tabletlerine ait fragmanlardan (CTH 649) birinde kentin adamları diğer müzisyenlerle birlikte kutlamaya dahil olmaktadır: KBo 10.27 III 13'-17': “*hapi adamları aletlerle yürür. Anunuwa kenti adamları şarkı söyler. zintuhi kadınları arkasından şarkı*

³¹ Itamar Singer, *The Hittite KILAM Festival Part II (StBoT 28)*, Wiesbaden 1984, 15.

³² Itamar Singer, *StBoT 28*, 53.

³³ Monika Schuol, *Hethitische Kultmusik, Eine Untersuchung der instrumental-und vokalmusik anhand hethitischer Ritualtexte und von archäologischen Zeugnissen*, Rahden 2004, Taf.3/9.

³⁴ Tahsin Özgüç, “Bitik Vazosu”, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi Cilt: 16, Sayı:1-2; Ankara: 1-18. Resim 1.

söyler. *arkamiiiala kadınları arkammi (ve) galgalturi çalgısına vururlar. V 16'-17'*: “*Anunuwa kenti adamları şarkı söyler. Tanrının şarkıcısı/müziyeni (lir?) çalar. ^{KUŞ}kurşa durur*”.

Anunuwa kenti adamları *hapi* adamları ile pek çok kez bir arada bulunmaktadır. *zintuhi* kadınlarının dahil olduğu bayramlara ait tablet parçalarından (CTH 650) KBo 17.101 III 11'-20''de de hep birlikte yerlerini almışlardır³⁵: “*NIN.DINGIR iç odaya gider. aniyatta'yı koyar. Dışarı çıkar. Tanrıya reverans yapar. Sonra arabaya biner. Süslenmiş hapi adamları önde yürür. Anunuwa erkekleri onun (NIN.DINGIR) önünde şarkı söyler.*”

Büyük bayrama ait tablet fragmanlarında (CTH 669) ise farklı görevlilerle birlikte müzik icra ederken ekme kurbanı yapılmaktadır: KBo 13.194 ay. 2'-5'³⁶: “*Anunumni kenti adamları şarkı söyler. ALAM.ZU₉ adamı söyler. palwatalla palwai eylemini gerçekleştirir. Saki bir somun ekmeği krala <sunar>. Kral (ekmeği) parçalar.*”

Pek çok müziyenin eşlik ettiği törenlerde şarkı söyleme görevini üstlenen kent görevlileri, KI.LAM bayramına ait bir belgede farklı kentlerden kimseler ve başka görevlilerle birlikte pay edilen koyun ve sığır sayıları verilerek sıralanmaktadır. KBo 10. 31 III 4-10³⁷ : “*15 koyun Ankulla kenti adamları, beş koyun NIN.DINGIR (ve) hapi adamları, beş koyun zinhuri adamları, beş koyun kurt adamlar, altı koyun Tiššaruliya adamları, iki koyun asa adamı, iki koyun Anunuwa adamları*”. En az koyun Anunuwa adamlarının payına düşerken, metnin devamında aşağıda sözünü edeceğimiz *Tiššaruliya* kentinin adamlarının payı için “*derisiyle birlikte sığır (?)*” da düşeceği bilgisi verilmiştir (st. 27'). Bayram sırasında yapılan bu hayvanlarının paylaşımı, törenlere katılanlar için bir çeşit ücret olarak düşünülebilir.

Yazılı belgelerden de anlaşılacağı gibi kentin yerel şarkıcıları, *nuntariiašhaš* ve KI.LAM bayramları ile NIN.DINGIR ve *zintuhi* kadınlarının bayramlarında Hattice şarkılar söylemektedirler.

Tuhurumiya/ Tuhumiyara

Tuhurumiya/ Tuhumiyara kenti, I. Şuppiluliuma zamanında veba salgını sonrası isyan eden Kaška kentlerinden Hakmiš, Tahmutaru,

³⁵ Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood (THeth 26)*, Heidelberg 2006, 394.

³⁶ Bkz. Enrico Badali *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite*, (THeth 14/1), Heidelberg 1991, 211.

³⁷ Itamar Singer, *StBoT* 28, 103.

Hurşamma, Turmitta, Tapapanuwa ve Dahara Nehri ülkeleri arasında sayılmaktadır³⁸.

Kente ait bayramlara ilişkin (CTH 739) çivi yazılı belgelerde buranın erkeklerinin katıldığı bayram töreninde *panku*'nun şarkı söylediği görülmektedir: KUB 12.8 II 8'-12'³⁹: “*Tuḫumiyara kenti adamları ocağın yanında dururlar. Üç adam bağırır. Panku (topluluk) şöyle şarkı söyler*”. Metnin devamında, Hattice bir şarkı söylenmektedir (II 17'-19')⁴⁰: “*ti-il(-)li-li-e-u ti-il(-)ti-li-li-pu-u*”

Ardından Tanrı *Zababa* için tanrıyı içme töreni gerçekleşirken tekrar benzer bir tören tekrarlanmaktadır: II 20'-21' ve ay.III 1-4: “*Kral oturur. Tanrı Zababa'yı içer. Lirleri sustururlar. Tuḫumiyara kenti adamları gelirler ve 3 adam bağırır. Hep birlikte şöyle şarkı söylerler*.” ay. III satır 9' ve devamında tekrar Hattice şarkı söylenmektedir.

Hurşamma

Hurşamma kenti⁴¹ yukarıda da sözü geçen *Kaşka* kentlerinden biri olarak sayılmaktadır. *Nerik* kenti ve kültü ile bağlantılı olduğu anlaşılan bu kent, Zahaluqqa kenti ile komşuluk etmektedir⁴².

Nerik kentine ait bayram fragmanlarından birinde (CTH 678) kral *halentuwa* evinden çıkarken Hurşammalılar da ona şarkılarıyla eşlik etmektedirler: KUB 10.88 ay. vi 1-8⁴³: “*Kral Nerik'e koşar... Kapının önünde... kapı bekçisine verir. Kral halentuwa evinden gelir. Arabaya oturur. Kapı bekçisi kralın önünde koşar. Hurşamma adamları kralın arkasında şarkı söyler*.”

Burada kralı arabası ile uğurlayanlar arasında yerel şarkıcılar olduğunu görüyoruz.

³⁸ KBo 14. 20 öy.I 6-13. Hayri Ertem, *Hitit Devletinin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana*, Ankara 1980.68-70; Leyla Murat, “Hitit Tarihi-Coğrafyasında Hakmiş ve İştahara Ülkelerinin Konumu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 44, Ankara 2008, 181-204: 183-184.

³⁹ Daisuke Yoshida, *Untersuchungen zu den Sonneingottheiten bei den Hethitern, Schwurgötterliste, helfende Gottheit, Feste, (THeth 22)*, Heidelberg 1996, 217; Gary Beckman, “The Hittite Assembly” *JAOS* 102, 1982, 435-442: 436-437.

⁴⁰ Ayrıca bkz. KUB 30.57 ay. 1'-4'; 11'-15'. StBoT 37 s. 449; Daisuke Yoshida, *THeth 22*: 217-218.

⁴¹ Bkz. Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 127-128.

⁴² Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood*, 350.

⁴³ Monika Schuol, *Hethitische Kultmusik*, 145.

Nerik kenti bayramıyla ilgili belgelerden birinde kült görevlilerine kral ve *panku* ile beraber yiyecek ve içecek verildiği kaydedilmiş bu kimseler arasında kentin görevlileri de yer almıştır. KUB 25. 36 ii 9'-16'⁴⁴: *Huršama kenti adamları*, (MUNUS^{MES} AMA.DINGIR) *tanrı anaları ve hazgara kadınlarına, pankuya sade et yemeği ve ekmek kırığı verirler. Krala içmesi için marnuwan içkisi verirler. Rahiplere, Huršama kenti adamlarına bir tahakappi kabı(nda) marnuwan içkisi ve tahakappi kabı(nda) şarap verirler ve onlar içerler.*"

Nerik

Nerik kenti⁴⁵ Hitit kült merkezleri arasında önemli yere sahip şehirlerden biri olmuştur. *Nerik* kentinde kutlanılan bayramlara çevre kentlerden gelerek bayram kutlamalarında yer alan kimseler olduğuna yukarıda değindik. *Nerik* kentinin kendi halkından kimselerin de bu törenlerde şarkı söylediğini öğrenmekteyiz. Bu defaki yerel şarkıcılar ise kadınlar olmuşlardır ve şarkılarını Hatti dilinde söylemektedirler.

Kentin bayram törenlerine ilişkin tablet parçalarından (CTH 678) bazılarında *Nerik* kadınlarının şarkılar söylediği kaydedilmiştir. KUB 28.99 10'-13'⁴⁶: "*Nerik Kenti kadınları Hattice şarkı söyler*: (Hattice bölüm.)'şipzel karamu tabarna LUGAL-te izziti^DŠulinkatainu'⁴⁷ *şarkısını söylerler ve bitirirler.*

Bir diğer metin KUB 20.10 ay. IV 9'-13'tür:" *Nerik kenti kadınları boğaların şarkısını söylerler*: 'awan kaitgaħillu^DDaru lielli lipħaippin' *şarkısını söylerler.*" Tanrı Taru'nun anıldığı Hattice şarkıyı seslendirmişlerdir.

Tiššaruliya Kenti

Tiššaruliya⁴⁸ kenti ve erkekleri, KILAM bayramına ait yazılı belgelerde görülmektedir. Bayrama ait bir metinde Tiššaruliya kenti erkekleri

⁴⁴ Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood*, 350-351.

⁴⁵ Samsun- Vezirköprü, Oymaağaç Höyük. Bkz. Ali M. Dinçol – Jak Yakar "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında / The Theories on the Localization of Nerik", *Belleten* 38 , Ankara 1974: 563-572 / 573-582; Giuseppe del Monte-Johann Tischler *RGTC* 6, 286-289; Giuseppe del Monte 1992: 113-115.; Rainer M. Czichon, "Zur Lage von Nerik" *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum 2010: 157-162).

⁴⁶ Enrico Badali, *Strumenti musicali*, 179.

⁴⁷ "š-i-ḫ-zi-el" için bkz. Soysal, HWHT, s. 714; "ka-ra-mu-u" bkz. Soysal HWHT s. 285;" iz-zi-ti" için bkz. Soysal HWHT s. 518.

⁴⁸ Hatti kökenli bir kent olması muhtemel Tiššaruliya için bkz. Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 429; Giuseppe del Monte, *RGTC* 6/2, 170.

şarkı söylerken görülmemektedirler ancak KUB 58.48⁴⁹ numaralı metne göre bayramda kral, saray muhafızlarının başı ve Tişşaruliya kenti adamlarının başı arasında ilginç bir diyalog gerçekleşmektedir; Tişşaruliyalı adamlar yiyecek ve içeceklerle dokunmayıp “savaş için geldiklerini” söyledikten sonra kral her şeyin iyi olduğunu söyler ve şöyle devam eder.

“(KUB 58.48 iv 7-16): “*Tişşaruliya kenti adamlarının başı, kralın karşısında başını harekete geçirir (reddetme işareti yapar). Sonra o gider. Arkasından gelir ve huvaşi taşında krala reverans yapar. Kral saray muhafızlarının başını gönderir. Saray muhafızlarının başı, Tişşaruliya adamlarının başına sorar: “Neden geldiniz? O şöyle (konuşur): “... ben geldim fakat askerlerim ayrıldı.”*

van den Hout, bayram töreninin diğer etkinlikleri arasında geçen bu diyalog için, tarihi bir olayın ya da bir hikâyenin canlandırması olabileceğini belirtmiştir. Bu hikayenin etiyolojik amacının ise Tişşaruliya halkının bayrama nasıl dahil olduğunu anlatmak olabileceğini aktarmıştır⁵⁰. Watkins, Eski Hitit KILAM bayramına ait bir ritüel olan bu seremonideki dramatik diyalogun aynı dönemde farklı kültürlerde de geliştiğini belirtmiş; üçten fazla konuşmacının olmadığı bu diyalogların dramının öncülleri olabileceğini aktarmıştır⁵¹

Başka bayram kutlamalarında yine katılım gösteren kentin erkekleri, Büyük Bayrama (CTH 669) ait KBo 22.186 numaralı metnin öy.II 13-14. satırlarında şarkı söyledikleri kaydedilmiştir⁵².

Tişşaruliya kentinin kadınlarının Hattice şarkı söylediği çivi yazılı belgeler bulunmaktadır (CTH 741). Bu metinlerde şarkıların sözleri de kaydedilmiştir. KBo 14.117 i 1-8⁵³ numaralı metin bunlardan biridir:

“*Kral halentuwa evinden geldiği zaman Tişşaruliya kenti kadınları kralın karşısında şöyle şarkı söyler: Onların önderi/başı bağıırır: “alinaiu” Sonra onlar birlikte dua ederler (tekrarlar) : “alinaiu linaiu ilina muwalina”. Onların önderi/başı bağıırır: “anteggaḫuli” . Sonra onlar birlikte dua ederler*

⁴⁹ Theo P. J. van den Hout , “A Tale of Tişşaruli(ya): A Dramatic Interlude in the Hittite KILAM Festival”, *JNES* Vol. 50, No. 3, The University of Chicago Press, 1991, s. 194 vd.

⁵⁰ Theo P. J. van den Hout , “A Tale of Tişşaruli(ya): A Dramatic Interlude in the Hittite KILAM Festival”, 202.

⁵¹ Calvert Watkins, *How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European Poetics*, New York 1995, 142 vd.

⁵² Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KBo 22 (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 24)*, Wiesbaden 2008, 145; Jörg Klinger, *StBoT* 37, 692.

⁵³ Jörg Klinger, *StBoT* 37, 690-691.

(tekrarlar) : “teggahuli teka [tekahuli]”. Tablet, “Tiššarulia kenti şarkısının birinci tableti. Hattuša tableti” şeklinde son bulmaktadır.

Aynı katalog numarasına ait KBo 21.109 + 30.100 numaralı belgelerde⁵⁴ Tiššaruliya kenti kadınları Hatti dilinde şarkılar söylemeye ya da dua okumaya devam etmektedirler. Bunların kimisinde şarkılar ya da dualar hep birlikte seslendirilirken kimisinde önce bir solistin - ki bu onların başı olan kişi olmaktadır (GAL-ŠUNU) - sözleri söylemesi ve ardından koronun onun dediklerini tekrar etmesi şeklinde ilerlemektedir.

Zippalanda

Tiššaruliya kenti kadınlarının Hattice şarkı söyledikleri törenlerde Zippalanda/Ziplanta⁵⁵ kentinin kadınları da şarkı söylemektedirler. Bu sırada haliyari adamları lirleri ve MUNUSKI.SIKIL kadınları da Hattice şarkıları söylemektedir. KBo 23.103 i 20-33⁵⁶: “ Kral, Ziplanta kentinin Fırtına Tanrılarını kadehten içer. Küçük liri haliyari adamları çalar. KI.SIKIL kadınları ise şöyle şarkı söyler: (Hattice şarkı sözleri). Kral arabaya oturur. Ziplanta kadınları şöyle şarkı söyler: ‘-aiu taia -ia iluwaiu maialuwaiu’. Sonra birlikte söylerler.” Burada kral arabada iken ona şarkıları ile kadınlar eşlik etmektedirler.

Kaniş/Neša

LÚ.MEŞNAR URUKaniş Kaniş⁵⁷ kenti şarkıcıları, bayram törenlerinde pek çok kez karşımıza çıkarken yalnızca LÚ.MEŞ URUKaniş Kaniş kenti adamları şeklinde topluluklar da törenlerde şarkı söylerken kaydedilmişlerdir. Gerek Kaniş/Kültepe’de gerekse başkent Hattuša’da törenlerde yer almış olmalıdırlar. Bu icralarından biri Ay bayramında gerçekleşmiştir. KUB 2.13

⁵⁴ Jörg Klinger, *StBoT* 37, 694-700

⁵⁵ Kerkenez dağı-Kuşaklı Höyük teklifi için bkz. Oliver Robert Gurney, “The Hittite Names of Kerkenes Dağ and Kuşaklı Höyük”. *Anatolian Studies* 45, 1995, 69 – 71: 72; Kuşsaray teklifi için bkz. Kuşsaray için bkz. Piotr Taracha, “Looking for Ziplanda, The Hittite Names of Kuşsaray and Kaletepe”, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*. (Ed. Anacleto D’Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Firenze), Firenze 2015. 57 – 66: 58. Çadırhöyük için bkz. Hasan Bahar-Murat Turgut- Bora Küçük, Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 39, Konya 2018: 403-424. Ayrıca bkz. Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 505-509; del Monte, *RGTC* 6/2, 196-197.

⁵⁶ Jörg Klinger, *StBoT* 37, 708-709.

⁵⁷ Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 169-170; del Monte, *RGTC* 6/2, 62-63.

VI numaralı metnin 25-27. satırları şöyledir⁵⁸: “*Kral oturarak şehrin tanrılarını GAL kabından (kadehten) bir kez içer. Kaneş kenti adamları şarkı söylerler. Bir ekmek parçalar.*”

Kent, bazı metinlerde *Neša* şeklinde yazılmıştır. KBo 20.10+ 25.59 numaralı metnin I 14-17 ve II 11-14 numaralı satırlarında bu durumu görebilmekteyiz:⁵⁹ “*Güneş Tanrıçası (ve) Mezulla. Küçük lir. Ziplanda'nın Fırtına tanrıları. Küçük lir. Hediye. Tanrı Zaliu (ve) Zuwaşi. Küçük lir. Tanrı Inar. Neşalı adamlar şarkı söyler.*” Bir başka bayram metninde (CTH 670) KBo 7.38 8-10'da ise şu tanrılarla anılmaktadırlar: “*.. Üç kez içerler. Tanrı Aşgaşıpa, Tanrıça kraliçe (ve) Piruanna. Neşalı adamlar şarkı söyler.*”

Tagalmuħa

Hanhana kenti kültürüne ilişkin (CTH 668) bir metinde Tagalmuħa kenti⁶⁰ adamları şarkı söylemektedir: KBo 25.23 öy. 4'-5'⁶¹: “*On Tagalmuħa kenti adamı vurarak şarkı söylerler*”. Burada bir çalgıya vurarak şarkı söylüyor olmalılardır.

İstanuwa

İstanuwa kenti⁶², kendine ait bayramı olan, İstanuwa kenti insanları ise bu bayramlarda ve Hatti memleketinde kutlanan başka bayramlarda da şarkılar söyleyen, ayin organize eden bir topluluktur.

İstanuwa kenti erkeklerinin başkent Hattuša'da bayram kutlamak üzere bulduklarına dair bir yazılı belgede: KUB 56. 58 VI 5-11: “*Kral ve kraliçe nuntariyaşahş bayramı için Hattuša'ya geldiklerinde bu ayini İstanuwa kenti*

⁵⁸ Aynı satırlar KUB 56.45 VI 4'-7'. Satırlarda da görülmektedir. Bkz. Jörg Klinger, *StBoT* 37: 568-569 ve 592-593.

⁵⁹ Bkz. Erich Neu, *Althethitische Ritualtexte in Umschrift*, (*StBoT* 25), Wiesbaden 1980: 130 vd.; Jörg Klinger, *StBoT* 37, 9, Daisuke Yoshida, *THeth* 22, 67-68.

⁶⁰ Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 383; Giuseppe del Monte, *RGTC* 6/2, 153.

⁶¹ E.Neu, *StBot* 25, 61

⁶² Forlanini, Gordion bölgesinde olabileceğini, kentin ritüel metinlerinde Sahiriya nehri (Modern Sakarya nehri) geçtiğini belirterek öne sürer. (Massimo Forlanini, “Toponymie antique d'origine hattie?”, *Hethitica* 8, Louvain 1987, 105-122: 115, d.n.23); Haas ise şehirde Hurri etkisi görülmediğini belirterek batı ya da kuzey batı Anadolu'ya yerleştirir. (Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik. Der Nahe und Mittlere Osten 15, Leiden, New York, Köln: Brill. 1994: 582.) Hutter, Aşağı Ülke ya da buranın batı sınırına yerleştirir (Manfred Hutter, “Luvi Dininin Nitelikleri”, H. Craig Melchert (Yayına Hazırlayan) *Anadolu'nun Gizemli Halkı Hurriler*, İstanbul 2010, 214.). Ayrıca bkz. Giuseppe del Monte-Johann Tischler, *RGTC* 6,152; Giuseppe del Monte, *RGTC* 6/2, 56.

adamları şöyle yaparlar” denmektedir. İstanuwa kentinin bayramına ilişkin CTH 772 katalog numaralı yazılı belgeler⁶³ ile İstanuwa kentinin şarkısına ait CTH 773⁶⁴ katalog numaralı çiviyazılı tabletler mevcuttur. İstanuwa kentinin şarkısı olarak anılan metinlerin genel çerçevesine bakılacak olursa, İstanuwa kentinin adamları bir şarkı söylemekte, ardından *panku* onu tekrar etmektedir. Bir başka pasajda ise kentten adamların iki önderi şarkı sözlerini söylemekte ve tekrar topluluk onların söylediğini yinelemektedir⁶⁵. Ayrıca kùltte farklı eylemler gerçekleştirirken de kaydedilmiştir. KBo 25.39 i 23’-27’ numaralı metinde⁶⁶ ise İstanuwa kentinin rahibi *huhupal* müzik aletini çalıp boynuz üflerken diğer rahipler de şarkı söylemektedirler: “*İstanuwa’nın rahibi huhupalı alır ve ona vurur. Boynuzu üflerler ve rahipler bu şarkıyı söyler: liluwa tain mimientuwa liluwa liluwa iia nanna li*”

KUB 30.42 öy.I 1-2⁶⁷ satır numaralı tablet katalogunda (CTH 273) : “*Bir tablet. İstanuwa kenti adamlarının sakinleştirici şarkısı bitti. Bir tablet. İstanuwa kenti insanları eğitilirse/yetiştirilirse. Bitti*” ve ay.iv 14.satırında “*Bir uzun kil (tablet) İstanuvalı adamların şarkıları. Bitti*” ifadeleri bulunmaktadır.

Lallupiya

Lallupiya kenti⁶⁸ insanları, İstanuwa kentinin bayramında İstanuwa kenti insanları gibi Luvi dilinde şarkılar söylemekte ve dans etmektedirler. Tam teşkilatlı koroları ile Hattuša’daki ayinlerde hazır bulunuyor olmalıdırlar⁶⁹. CTH 771 katalog numaralı çiviyazılı belgeler ise Lallupiya kenti insanları üzerinedir.

⁶³ CTH 772 katalog numaralı metinler için ayrıca bkz. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=772.

⁶⁴ CTH 773 katalog numaralı metinler için ayrıca bkz. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=773; Alice Mouton, “Un nouveau joint relatif au culte de Lallupiya – İstanuwa (CTH 773)”, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie ZA* 98, Berlin 2008: 251-261.

⁶⁵ von Frank Starke, *Die keilschrift- luwischen Texte im Umschrift (StBoT 30)*, Wiesbaden, 1985:327 vd.

⁶⁶ von Frank Starke, *StBoT 30*, 329.

⁶⁷ Paola Dardano, *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276-282)*, (*StBoT 47*) Wiesbaden 2006: 22.

⁶⁸ Kentin konumu halen belirsizdir (Manfred Hutter, “Luvi Dininin Nitelikleri”, H. Craig Melchert (Yayına Hazırlayan) *Anadolu’nun Gizemli Halkı Hurriler*, İstanbul 2010, 214.) Ayrıca bkz. Giuseppe del Monte- Johann Tischler, *RGTC* 6, 242; G. Frantz-Szabo, *RIA* 6: 438-439; Giuseppe del Monte, *RGTC* 6/2, 92.

⁶⁹ Ahmet Ünal, Çivi Yazılı Kaynaklara Göre Hititler’de ve Çağdaş Eski Anadolu Toplumlarında Müzik, Dans, Eğlence ve Akrobatik Oyunlar, *I. Uluslararası Tarihte Anadolu Müziği ve Çalgıları Sempozyumu*, Ankara 2004, 103.

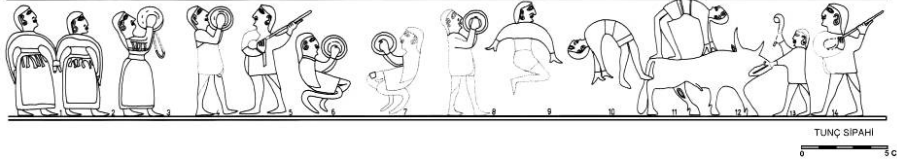
KUB 25.37+ KUB 35.131+ 132⁷⁰ numaralı metin şöyle başlamaktadır: *Lallupii* adamların seslenişiyle danslar başlamaktadır: 4'-13': "*Lallupii* adamların büyüğü sakiye şöyle bağırır: "wariati hapanuša!" Saki dans etmeye başlar. Aşçı dans ettiği zaman o da aynı şekilde dans etmeye başlar. Yerinde döner. Diğer *Lallupiyalı* adam arkasına şeknu giysisini tutar ve birlikte yerlerinde dönerler. Saki huhupalı tutar fakat ona vurmaz, huhupal tutan *Lallupii* adamlar (ve) adamların büyüğü onlar (ona) vururlar. Saki ise bu şarkıyı önde (söyler?). (st. 34-37): "*huhupaldan şarap doldururlar ve onu ilk olarak saki yudum yudum içer, Lallupiyalı adamlar söyler ş[arkı söylerler: 'wintar wintar tarwali']*"

Metnin devamında *Lallupiyalı*lar şarkılarına ve danslarına devam etmektedirler. Şarkı sözleri de kaydedilmiştir.

KUB 35.132 iii 1-5 numaralı metinde, *Lallupiyalı*lar boğa ile akrobasi yaptığı görülmektedir: " [*Cambaz boğanın önüne doğru*] sıçrar ve boğanın üzerine [*atlar. Şarkıcılar bağırır*]. [*Lalup*]iyalılar sakiye [*bir bardak verirler? Onlar tekrar*] bağırır [*ve saki*] yukarı çıkar"⁷¹.

*Lallupiyalı*lar, İstanuwalı adamlarla birlikte İstanuwa'nın şarkısı olarak geçen belgelerde (CTH 773) bir arada görülmektedir⁷².

KUB VII 29 numaralı metin (CTH 399), *Lallupiya* kentinden *İarri* isimli kişinin ritüeline aittir⁷³.

Hüseyindedede Vazosu⁷⁴

Sonuç

Pek çok farklı kökenden tanrının bir araya gelmesiyle büyük bir panteona sahip olan Hititler, tanrıları için gerçekleştirdikleri bayram törenlerini de iyi bir şekilde organize etmek için oldukça çaba harcamış olmalıdırlar. Müzik de hem

⁷⁰ von Frank Starke, *StBoT* 30, 342 vd.

⁷¹ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, İstanbul 2003, 149.

⁷² Bkz. d.n.61.

⁷³ Bkz. S. Görke (ed.), hethiter.net/: CTH 399 (Expl. A, 20.10.2011)

⁷⁴ Tunç Sipahi, "Hüseyindedede' den Hitit Tasvir Sanatı İçin Yeni Bir Sahne", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 2005, Figür 1.

tanrıları hem de insanları eğlendirmek için ziyafet sofralarına, kurban törenlerine, bayramların her safhasına eşlik etmiştir. Hititler özellikle de insan sesini müzik icrasında kullanmışlardır ve bu amaçla pek çok kente ait korolar kurulmuştur. Bu korolardan bazıları özellikle müzisyenlikle uğraştığı belirtilen ^{MUNUS}SIR “şarkıcı” ^{MUNUS}zintuhi, ^{MUNUS}KI.SIKIL gibi kadın topluluklarından oluşmaktadır. Ancak bunlar dışında bazı kentlerin sakinlerinden oluşan korolar olduğu da metinler de görülmektedir.

Bazı kentlerden yalnızca erkek ya da kadın, bazılarında ise hem kadınlar hem erkekler şarkı söylemişlerdir. Şarkıcıların başkente gelerek ayinler düzenlendiği kaydedilmiştir. Törenlerde diğer görevliler ve müzisyenlerle birlikte kültteki aktivitelere katılmışlar, onlarla beraber kendilerine yiyecek içecek ya da koyun verildiği belirtilmiştir.

Bu çalışmada üzerinde durulan kentlerden birçoğunun Hatti kökenli olduğu anlaşılmaktadır. *Anunuwa/Anunumiya*, *Tuhumiyara/Tuhurumiya*, *Nerik*, *Tişşaruliya*, *Zippalanda* kentlerinde Hatti dilinde şarkılar söylendiği belirtilmiştir. *İstanuwa* ve *Lallupiya* kentleri ise Luvi kökenlidir; özellikle *Lallupiya* kenti insanları müziğe dansları ve akrobasiyi de eklemişlerdir. Hitit öncesi dönemde önemli bir kent olan *Kaniş/Neşa*'nın müzisyenler açısından ön plana çıktığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Rukiye. “Boğazköy'den Yayınlanmamış Bir Hititçe Tablet (Bo 3891) ve *zintuhi-Kadınları*”, *Kubaba Arkeoloji-Sanat Tarihi- Tarih Dergisi*, İzmir 2016: 53-63.
- Archi, Alfonso. “The Singer of Kaneš and his Gods”, *Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität. Akten des religionsgeschichtlichen Symposiums*, Bonn 2004: 11-26.
- Beckman, Gary. “The Hittite Assembly” *JAOS* 102, 1982, 435-442.
- Badalı, Enrico. *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite, THeth 14/1*, Heidelberg 1991.
- Bahar, Hasan – Turgut, Murat – Küçük, Bora. Hititlerde Yerleşim Yeri- Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 39, Konya 2018: 403-424.
- Czichon Rainer.M. “Zur Lage von Nerik” *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum 2010: 157-162.
- Dardano, Paola. *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276- 282), (StBoT 47)* Wiesbaden 2006.
- Dinçol, Ali. M. –Yakar, Jak. “Nerik Şehrinin Yeri Hakkında / The Theories on the Localization of Nerik”, *Belleten* 38 , Ankara 1974: 563-572 / 573-582.

- Ertem, Hayri. *Hitit Devletinin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana*, Ankara 1980.
- Friedrich, Johannes. *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg 1952.
- Forlanini, Massimo. “Toponymie antique d'origine hattite?”, *Hethitica 8, Louvain* 1987: 105-122.
- Forlanini, Massimo. “The Central Provinces of Hatti: an Updating”, in: K. Strobel (ed.), *New Perspectives on the Historical Geography and Topography of Anatolia in the II and I Millennium B.C. EOTHEN 16 2008* : 145- 188.
- Garstang, John - Gurney, O.R. *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959.
- Goetze, Albrecht. *Kulturgeschichte Des Alten Orients- Kleinasien*, München 1957.
- Gorny R. L. “2002-2005 Yılları Arasında Çadır Höyük’te Düzenlenen Arkeolojik Kazı Çalışmaları: İkinci Bin Yerleşimleri- The Excavation Seasons at Çadır Höyük: The Second Millennium Settlements” *İdol- Arkeologlar Derneği Dergisi*, Sayı: 10, 2006: 8- 23.
- Görke, S. (ed.), *hethiter.net/*: CTH 399 (Expl. A, 20.10.2011)
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription. KBo 22 (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 24)*, Wiesbaden 2008.
- Gurney, Oliver Robert. “The Hittite Names of Kerkenes Dağ and Kuşaklı Höyük”. *Anatolian Studies* 45, 1995, 69 – 71.
- van den Hout, Theo P. J. “A Tale of Tiššaruli(Ya): A Dramatic Interlude in the Hittite KILAM Festival?”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 50, No. 3, The University of Chicago Press 1991,s.193-202.
- Haas, Volkert. *Geschichte der Hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik. Der Nahe und Mittlere Osten 15, Leiden, New York, Köln:Brill 1994.
- Jian, Liu. “Hittite Women Singers: ^{MUNUS}zintuḫi ^{MUNUS}KI.SIKIL”, *Journal of Ancient Civilizations 9* , 1994: 82-94.
- Klinger, Jörg. *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht (StBoT 37)*, Wiesbaden 1996.
- de Martino, Stefano. “Song and Singing in Hittite Literary Evidence”, Hickmann, E., A.D. Kilmer ve R. Eichmann (Eds.) *Studien zur Musikarchäologie III*, Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf 2002, 623-629.
- Melchert, H. Craig- Bryce, Trevor R.- Hawkins, J.D. – Hutter, Manfred. *Anadolu'nun Gizemli Halkı Hurriler*, İstanbul 2010.
- Mouton, Alice. “Un nouveau joint relatif au culte de Lallupiya – İstanuwa (CTH 773)”, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie ZA 98*, Berlin 2008: 251-261.
- Murat, Leyla. “Hitit Tarihi-Coğrafyasında Hakmiş ve İştahara Ülkelerinin Konumu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 44*, Ankara 2008, 181- 204: 183-184.
- Nakamura, Mitsuo. *Das hethitische nuntariiaşḫa-Fest, PIHANS 94*, Leiden 2002.
- Neu, Erich. *Althethitische Ritualtexte in Umschrift, (StBoT 25)*, Wiesbaden 1980.
- Özgüç, Tahsin. “The Bitik Vase”, *Anadolu (Anatolia)*, Sayı: 2, Ankara 1957, s. 57-78.

- Özgüç, Tahsin. “Bitik Vazosu”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi* Cilt: 16, Sayı:1-2; Ankara 1958: 1-18.
- Pecchioli Daddi, Franca. *Mestieri Professioni E Dignità Nell’Anatolia Ittita*, Roma 1982.
- Rutherford, Ian. “Women Singers and the Religious Organisation of Hatti. On the Interpretation of CTH 235.1 & 2 and Other Texts”, *Offizielle Religion lokale Kulte und individuelle Religiosität*, (Ed. Manfred Hutter ve Sylvia Hutter-Braunsar) Bonn 2004, s. 377-394.
- Schuol, Monika. *Hethitische Kultmusik, Eine Untersuchung der instrumental-und vokalmusik anhand hethitischer Ritualtexte und von archäologischen Zeugnissen (Orient Archäologie 14)*, Rahden 2004.
- Schuster, Hans-Siegfried. *Die Hattisch-Hethitischen Bilinguen*, Leiden 1974.
- Singer, Itamar. *The Hittite KILAM Festival Part I (StBoT 27)*, Wiesbaden 1983.
- Singer, Itamar. *The Hittite KILAM Festival Part II (StBoT 28)*, Wiesbaden 1984.
- Sipahi, Tunç. “Hüseyindede’ den Hitit Tasvir Sanatı İçin Yeni Bir Sahne”, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 2005.
- Sir Gavaz, Özlem. “Hitit Merasim Gezilerin Üç Önemli Merkez: Hattuša- Tahirpa-Arinna”, *2.Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Çorum 2012:123-130.
- Soysal, Oğuz. *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, Brill Academic Publications, 2004.
- Starke, von Frank. *Die keilschrift- luwischen Texte im Umschrift (StBoT 30)*, Wiesbaden 1985.
- Taggar-Cohen, Ada. *Hittite Priesthood (THeth 26)*, Heidelberg 2006.
- Taracha, Piotr. “Looking for Ziplanda, The Hittite Names of Kuşsaray and Kaletepe”, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*. (Ed. Anacleto D’Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Firenze), Firenze 2015. 57 – 66.
- Tischler, Johann. *Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem wortschatz der Nachbarsprachen* Innsbruck 2001.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu II*, İstanbul 2003.
- Ünal, Ahmet. Çivi Yazılı Kaynaklara Göre Hititler’de ve Çağdaş Eski Anadolu Toplumlarında Müzik, Dans, Eğlence ve Akrobatik Oyunlar, *I. Uluslararası Tarihte Anadolu Müziği ve Çalgıları Sempozyumu*, Ankara 2004, 98-119.
- Ünal, Ahmet. Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen / A Concise Multilingual Hittite Dictionary Hititçe / Çok Dilli El Sözlüğü, Hamburg 2007.
- Watkins, Calvert. *How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European Poetics*, New York 1995.
- Yoshida, Daisuke. *Untersuchungen zu den Sonneingottheiten bei den Hethitern, Schwurgötterliste, helfende Gottheit, Feste, (THeth 22)*, Heidelberg 1996.

KISALTMALAR

CHD P	Güterbock-Hoffner, The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Volume P, Chicago 1997.
CTH	Laroche, <i>Catalogue des textes hittites</i> , Paris, 1971. Kořak A.-Müller G.G.W, hethiter.net/: Catalog (2015-08-04).
d.n.	Dipnot.
KBo	<i>Keilschrifttexte aus Boghazköi</i> , Leipzig, Berlin 1916 vd.
KUB	Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin 1921 vd.
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JNES	Journal of Near Eastern Studies, Chicago.
PIHANS	Publications de l'Institut (Néerlandais pour le Proche Orient à Leiden/) historique-archéologique Néerlandais de Stamboul/Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden (Leiden) Bd. 1vd. (1956vd.)
RGTC	<i>Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes</i> (Wiesbaden) 1977 vd.
Bd. 6	del Monte, Giuseppe F./Tischler, Johann, <i>Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte</i> , Wiesbaden 1978.
RGTC 6/2	del Monte, Giuseppe F., <i>Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement</i> , Wiesbaden 1992.
ZA	Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie, Berlin.